

Прикази

ДР ФЕРДО ЧУЛИНОВИЋ: СТВАРАЊЕ НОВЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ

Међу нашим савременим историчарима који се искључиво баве истраживањем наше нове и најновије историје нарочито се истиче др Фердо Чулиновић, професор свеучилишта и члан Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу, аутор читавог низа запажених студија и расправа из друштвено-политичке и државноправне историје југословенских народа у XX веку. Овамо спадају и његове значајне расправе из историје наше народнослободилачке борбе. Он је активно учествовао у организацији народне власти, у постављању првих темеља новог друштвено-политичког поретка и у изграђивању новог правног уређења и правосуђа. На овај начин он је имао непосредног увида у настанак и развитак нове југословенске државе, знао у појединостима у каквим су се условима стварале прве основе наших државноправних облика.

Како је долазило до њих? Шта им је претходило? Уз какве догађаје? Са каквим последицама? По Чулиновићу, као што је познато, 6. априла 1941. објавили су Хитлер и Мусолини прогласе којима су свој напад на Краљевину Југославију покушавали свему да представе као неку нужну одбрану осовинне Берлин-Рим-Токио од „злочинаца“ у Београд. Немачка је започела овај рат против Југославије бомбардовањем Београда, иако је влада генерала Симовића још 3. априла 1941. прогласила Београд отвореним градом. По Чулиновићу, овим својим поступком влада Трећега рајха повредила је међународно право и починила ратни злочин своје врсте. По њему, рат Осовине против Југославије од 6. до 18. априла 1941. био је агресорски, нападачки рат са безброј ратних злочина. Осовинска пропаганда означавала га је још и „муњевитим ратом“ с обзиром на његову краткотрајност и на брзи и потпуни слом старе Југославије.

Влада Југославије је за тих дванаест дана лутала од једног места до другог у земљи. Коначно је влада 14. априла застала у Никшићу, али не да се среди и отпочне вршити своју дужност према држави и народу, него да одатле побегне авионом носећи собом у иноземство и државно злато. Већ 17. априла потписује се у Београду тзв. „Уговор о примирју“, у ствари срамни акт с безусловној капитулацији југословенске војске, диктат осовинских сила врховној команди југословенске војске. Окупатори су

сматрали не само да је Југославија војнички поражена него да је чак и престала да постоји. Узалуд је Милан Стојадиновић Риму и Берлину стално давао наде да ће се постепеном фаши зацијом Југославије моћи и мирним путем домоћи ове земље; кад је он у Југославији срушен с власти, дошло је у Берлину и Риму до одлуке о потреби отвореног удара и нападаја против Југославије. Стварну одлуку о уништењу Југославије „као државе“ нису осовински врхови донели тек с отпочињањем својих ратних операција против ове земље; о томе је донесена одлука много раније. Није случајно да је Хитлер баш тога дана кад је сазнао за промену режима у Југославији, 27. марта 1941, сазвао своје саветодавно веће и на њему објавио одлуку да Југославију треба „уништити“ и „војно“ и „као државу“, и да је мало после тога фелдмаршал Кајтел припремио тзв. „претходне смернице“ за „поделу Југославије“. Ниједна од ових одлука није била спонтана; оне су дошле након раније припремљеног плана и изнесене у часу кад је Осовина то нашла за погодно.

Са потписом капитулационог акта и довршењем окупације целог државног подручја Југославије дошло је на ред комадање Југославије. Трећи рајх прилази формирању својих назовидржавних области: „Независне државе Хрватске“ под непосредном осовинском контролом и посебне територије Србије са својом „владом“ на челу с армијским генералом Миланом Недићем, тобоже „засебне“ државе али без иједног елемента властите државности. Сва власт је и овде била у рукама окупатора. Недић и његови функционери су били извршиоци наредаба окупатора. Оваква Србија за све време од 1941. до свог ослобођења у јесен 1944 није била друго него посебно окупирано подручје непријатеља.

Од нарочитог је значаја да је посебно место у окупаторским творевинама заузимала и „Независна Држава Хрватска“. Независна — од кога? Држава каквог државноправног обележја? Она је проглашена у Загребу 10. априла 1941, пошто су се у њој већ налазили немачки војни одреди. Занимљиво је, истиче Чулиновић, да је поглавник др Анте Павелић стигао у Загреб тек 15 априла 1941, пошто је претходно Мусолинијевом делегату Анфузу дао писмену обавезу „да признаје италијанске аспирације на Јадрану“. По Чулиновићу, по градовима и многим местима Хрватске дочекали су Кватерникову објаву „Независне Државе Хрватске“ са одушевљењем и спремношћу већ за то раније припремљене усташке групе, клерофашистичке организације и Мачекови „заштитари“. Они су одмах затим стварно преузели власт. Петоколонашка акција, коју су противјугословенски домаћи фашистички елементи дуго пре тога развијали, показивала се управо тих дана у пуној светлости. По Чулиновићу, одмах после формирања „Независне Државе Хрватске“ многи се дотадашњи функционер старе власти на овом подручју испољили или као раније већ затекли усташа, или барем као поборник усташке

идеологије. Према томе је Чулиновић у потпуном праву када тврди да је управо невероватно како су многи врхови државне власти у Краљевини Југославији били заиста и глуви и слепи према толиким усташким и клерофашистичким петоколонашким елементима на ондашњим разним, па чак и високим државним положајима, од којих неки нису ни много крили своје ангијугословенско расположење. Захваљујући само тој политичкој недораслости и слепоћи највиших чинилаца старе Југославије, и упорности ових петоколонашких агената на разним местима, могле су усташе априлских дана 1941. онако брзо да изграде своју већ унапред припремљену организацију власти. Чињеница је да се тзв. „Независна Држава Хрватска“ у веома кратком времену испољила као организација власти која је увелико користила окупаторским оружаним снагама у њиховом довршењу за поседана Југославије.

Свој терор на подручју „Независне Државе Хрватске“ спроводиле су усташе нарочито посредовањем својих месних власти преко својих преких судова, „логора“ и „стожера“, преко озлоглашене „Усташке надзорне службе“ Врхови „Независне Државе Хрватске“ су се трдили да свом тероризму даду што очигледнији „легални карактер“ Усташким врховима нису за то били довољни само судови старе Југославије; они су те судове употпунили својим усташким судовима. За тако широко засновани терор над народом усташе су изградиле свој властити систем преких судова, којих је постојало више врста. Тако је било: 10 тзв. „изванредних преких судова“, 10 „обичних преких судова“, 12 „покретних преких судова“ и 2 „велика ванредна прека суда“ Требало је да што више људи „леgitимним“ путем изгуби своје животе, како би окупатори били што сигурнији и обезбеђенији. Све је то давало слику „судског уморства“ а не правог суђења. Такви судови су непрекидно радили и „судским путем“ уништавали безброј хиљада жртава. У Хрватској су нарочито усташки „логори“ представљали изузетно мрачно поглавље у развиту терора над народом. Била су то масовна усташка губилишта.

Каквих су моралних особина морали бити ти страни немилосрдни бездушни окупатори Југославије и њихови подивљали домаћи помагачи? Каквим су злостављањима били изложени „непоћудни“ елементи у редовима ненаоружаних становника Југославије изван окупационих организација? Између немачких, италијанских, мађарских и бугарских окупатора скоро да није ни било разлике. Тако Немачка отпочиње са насељавањем, одвођењем окупираних Словенаца на принудне радове у Немачку, са настањивањем немачких бегунаца по Словенији из крајева Немачке који су већ постали угрожени због савезничког бомбардовања. Италијани су хушкали Хрвате против Срба и обратно, да би што прије учврстили своју окупаторску власт над њима. Све су то смишљене

плански предузимали како би Хрвате и Србе довели до међусобног уништавања. Бугарска је насилно приграбила знатан део Македоније и понаша се као и остали фашистички, сателитски елементи. Мађарска анектира Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје. Према саопштењу државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, резултат ма совног уништавања српског народа у Бачкој и Барањи може се ценити на 21.000 угашених живота. По Чулиновићу, тај број је вероватно и много већи. Од свих усташких логора најстрашнији је био логор Јасеновац. Тим св логором по наређењу Анте Павелића и Андрије Артуковића, „министра“ унутрашњих послова „Независне Државе Хрватске“, руководили најзлоглашенији кољачи. Рачуна се да је у овом логору, према неким подацима, уморено око 800.000 људи. По Чулиновићу, можда је тај број и претеран, али он ипак није далеко од истине. Радило се, дакле, о смишљеном, систематском уништавању становништва Југославије по познатим осовинским методама: о ратним злочинима сваке врсте, о злостављању, о крволоштву, терору, мучењима, одмаздама, почињених у окупираној Југославији и од стране домаћих усташа, четника и петоколонаша, у првом реду и пре свега са њихове стране. Затим о међусобним „обрачунавањима“ између усташа и четника.

Ко све нису били у Павелићевој Хрватској њени „ослободиоци“ од „српског јарма“ По Чулиновићу, Павелић је у емиграцији уз материјалну и политичку подршку фашистичких државних врхова око себе окупљао 400 до 500 сваковрсних хрватских емиграната, међу којима је било разних типова спремних да за новац служе свакоме. Њих је он у неколико логора у Мађарској и Италији вежбао у руковању оружјем и припремао за упад у Југославију када то буде у интересу његових фашистичких послодаваца. По Чулиновићу, усташтво је продавало хрватство, а израз тога била је творевина „Независна Држава Хрватска“

Одмах по преузимању власти, Недићева влада у Србији испољава живу делатност, прогонећи све „непоћудне“ елементе. По Чулиновићу, она спроводи окупационе методе против комуниста. Међутим, одмах се видело да ова „српска“ влада под немачком окупацијом под тим називом не мисли само на чланове Комунистичке партије, него уопште на све слободољубиве поборнике ослобођења земље од туђинских завојевача. Ради прогона тих родољуба Недићева влада формира у јесен 1941. тзв. „Српску државну стражу“ и друге наоружане теористичке одреде, оснива логоре и разна мучилишта, покреће широко засновану и плански спровођену терористичку акцију против властитог народа. Недићеви органи крстаре по Србији, у масама хапсе родољубе и изручују их окупаторским властима, или их сами злостављају и убијају. Органи Недићеве владе као да не знају границе крвавог додворавања окупаторима.

Из реферата маршала Тита на Конгресу Комунистичке партије Југославије Чулиновић у својој књизи дословно наводи сва значајна места и ми ћемо их овде такође верно навести. По маршалу Титу, при избијању другог светског рата у земљи је остао само ненаоружани народ и Комунистичка партија Југославије која је остала верна свом народу, спремајући се на борбу без обзира на жртве. Кад су још у месецу мају почеле усташе да врше масовне покоље српског становништва у Босни и Херцеговини, у Лици и на Кордуну, а народ почео бежати у брда и шуме да спасе своје животе, Партија је слала људе да стану на чело тог несрећног народа, да би се одупро зверским усташким кољачима.

Изгледало је да је у тим данима народ Југославије био заиста од свих напуштен. Једино је одлучно иступила Комунистичка партија Југославије. Она је звала народ на устанак и ставила му се на чело у његовој ослободилачкој борби. То су заправо почеци стварања нове Југословенске државе, полагања њених првих темеља. Комунистичка партија Југославије учила је још пре избијања рата опасност од фашистичког нападаја, и она је на њу све чешће указивала. Видевши још 1938. трулост и неспособност државних и војних врхова у Краљевини Југославији, она већ тада почиње организовати тзв. „ћелије“ у војсци и убрзано радити на подизању духа отпора против будућег завојевача. Она је предвидела да ће у случају капитулације војске морати да преузме команду у операцијама против нападача. Зато, одмах по нападу Осовине, она издаје упутство да комунисти имају да ступе у борбене редове за одбрану земље и народа. Њу априлска капитулација није ни најмање обесхрабрила, већ одмах приступа организацији ослободилачког фронта. Она ће то учинити нарочито после 22. јуна 1941, када је Основина војнички напала на Совјетски Савез. Тек ова чињеница ствара боље услове за развитак јачег оружаног отпора народа против окупатора. Она још истог дана објављује свој проглас народу на устанак. Осовински нападај на Совјетски Савез увелико олакшава спровођење плана о дизању народног оружаног устанка. Зато већ 27. јула 1941. Централни комитет одлучује да образује главни штаб народноослободилачких партизанских одреда. За команданта је изабран Тито, дотадашњи председник Војног комитета.

И даље одлуке Партије указују на њену одлучност и решеност да се дигне општенародни устанак у целој Југославији. Она одлучује да се у поједине крајеве земље упуте делегати Партије са задатком да на одређеним подручјима одмах организују борбене јединице. Централни комитет даје упутства да се организују партизански одреди, а по градовима тзв. „ударне групе“ које ће вршити разна акта саботаже и друге диверзантске акције против окупатора. Због масовног уништавања народа он је тражио излаз из тадашње неиздрживе ситуације, а партија је указивала на тај излаз у учешћу оружаног устанка. Партија је

све одлучније указивала на потребу да се народи Југославије уједине без обзира на политичка и верска уверења и да јединственом борбом протерају омрзнуте окупаторе из своје земље. У име слободе и националне независности, Партија позива све родољубиве народне елементе да се уједине у борби против за једничког непријатеља — фашистичког окупатора и домаћих издајника.

Јасно је, дакле, чему је тежила ова борба. Шта су заправо били циљеви народноослободилачке борбе? По Чулиновићу: борба за ослобођење земље од окупатора и јачање братства и јединства народа Југославије. Од нарочитог је значаја ово начелно становиште Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда из 1941; партизански одреди зову се народноослободилачки и због тога што нису борбене формације било које политичке партије или групе, у конкретном случају ни комунистичке партије, без обзира на то што се комунисти боре у првим редовима, већ су то борбени редови народа Југославије у којима треба да се боре сви родољуби способни за оружану борбу против окупатора, без обзира на политичко уверење. Братство и јединство народа Југославије била је основна програмска линија Партије, истиче Чулиновић, и она је представљала једну од највећих моралних вредности југословенског народноослободилачког рата. Окупатор је у односе Хрвата и Срба сипао отров и жуч, уживајући у кољачким испадима и подухватима својих сарадника: усташа и четника. Партија је указивала да је за Србе и Хрвате једини спас њихово јединство, а раздвајање води сигурном уништењу и једних и других. По Чулиновићу, када су у најтежим часовима опстанка стари политичари напустили народ, Партија је народ позвала у борбу против окупатора. Она га је организовала и водила у тој борби. Та је њена заслуга очигледна и велика, утврђена истријским чињеницама, и ту јој заслугу не може нико одузети и оспорити. Међутим, у свим нашим крајевима било је присталица пароле да не треба ништа предузимати против окупатора, пошто тобоже, још није дошло време за ослободилачки рат, и да зато треба стрпљиво чекати згодан час када ће га ваљати отпочети, наводно заједно са савезницима, када и ако они буду надирали. Зато су се окупаторима придружили не само усташе „поглавника“ Павелића, оружани одреди Милана Недића, него и четници под заповедништвом тадашњег пуковника југословенске краљевске војске Драже Михајловића. По Чулиновићу, овде се дакле, под видом четништва, радило у крајњем смеру на разбијању редова народног јединства и тек започете ослободилачке борбе наших народа. Такав покрет користио је очигледно непријатељу. Издајство усташа и четника задало је осетан удар народноослободилачкој борби, али је није сломило.

Пораст партизанских снага на свим странама Југославије убрзо се претворило у народноослободилачки рат. Под вођством Главног штаба народноослободилачких одреда Југославије дола-

зи већ 1941. до сједињења тадашњих партизанских одреда у веће војне јединице. Тако, већ 1941. дошло је до формирања прве пролетерске бригаде, 1942 до друге, а затим се формирају и дивизије и корпуси, и мења се назив врховног руководства у Врховни штаб народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије. Од малих, међусобно слабо повезаних, партизанских одреда створена је јединствено организована Народноослободилачка војска која је при крају рата имала већ преко 800.000 бораца.

По Чулиновићу, ослободилачки рат народа Југославије представљао је већ од јесени 1941. за Немце и њихове савезнике други фронт услед ослободилачке борбе народа Југославије у овом делу Европе. Осовина је морала кроз четири године рата држати преко 600.000 војника. Погрешно је и покушати умањити значење доприноса југословенске народноослободилачке борбе за општу побједу антифашистичког савезничког блока над силама Осовине. Како би изгледали други савезнички фронтови да је тих 600.000 осовинских војника могло на ком другом месту појачати осовинску ударну снагу? Ова пишчева обимна књига бави се опширно свима великим непријатељским офанзивама у Југославији 1941—1944. У ово време готово сва западна континентална Европа стајала је под влашћу Осовине. Осим Совјетског Савеза и Велике Британије, против Осовине борила се тада као трећа сила у Европи само и једино југословенска Народноослободилачка војска. Борила се и јуначки одбијала осовинске нападаје, иако је и сама имала великих губитака. Тако је југословенска Народноослободилачка војска, упркос ударцима тих седам великих непријатељских офанзива, све више расла и нарасла до снажне регуларне војске, која је била способна да пређе у завршну акцију коначног ослобођења земље.

Све је ово собом донијело да је изведена промена у командним позицијама власти. Поред приватновласничког, све се снажније развија друштвенувласнички сектор. Јединствени народноослободилачки фронт био је заматак борбе и против унутрашњег система Краљевине Југославије. И по свом предводнику, Комунистичкој партији Југославије, овај револуционарни преображај убрзо добија социјалистичко обележје. У овој смени система од нарочитог је значаја и у првом реду позитивно решење југословенског националног питања. Ова смена представљала је уједно путоказ и за решење социјалног питања. Створен је и нови субјект међународног односа Југославије у свету. Јавља се нова социјалистичка држава. Настајањем нове власти у Југославији, органи власти старе Југославије нису више успостављени. Тај апарат био је у току ослободилачке борбе уништен од стране партизанских одреда а касније коначно уништен од Народноослободилачке војске.

Од јесени 1943. рат већ показује контуре свога свршетка на штету сила Осовине. Пораз осовинских снага постаје све вид-

нији. У вези са појавама првих народноослободилачких одбора Чулиновић ће указивати на чињеницу да се ови одбори јављају најраније у оним крајевима Југославије где се устанак најпре и највише развијао, и где је створена прва ослобођена територија. Тако су први народноослободилачки одбори настали најпре у Србији, затим у српским пределима Хрватске, у Лици, на Кордуну, у Банији. Они овде настају и као политичка руководства покрета са испољавањем првих елемената будућих органа нове власти. Образовањем разних комисија при одборима још се више појачало њихово масовно обележје. Прерастањем Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије ~1943. у највиши орган нове државне власти, у Југославији је ударен темељ даљој изградњи основне конструкције новог југословенског система власти; а народноослободилачки одбори добијају пуну потврду свог деловања као органи нове власти, као елементи јединственог, већ у основама изграђеног новог политичког система у Југославији.

По Чулиновићу, велика је заслуга другог засиједања АВНОЈ-а у Јајцу 1943. на којем је донета одлука о федерацији која ће се имати да обезбеди путем равноправности Срба, Хрвата, Словенаца, Црногораца и Македонаца, односно народа Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније. Важна је ово прекретница, јер сав политички живот старе Југославије заправо је био испреплетен борбом око националног питања. Све централистичке странке старе Југославије бориле су се за централистичко устројство државе, за национално-унитаристички принцип, за национални унитаризам. Ове политичке борбе око националног питања у старој Југославији биле су необично оштре и оне су добрим делом допринеле расулу државе, ослабиле њену одбрамбену снагу и разориле је пред фашистичким нападачем. Даљи постепени развој југословенске федерације морао је зато неминовно довести и до трећег заседања АВНОЈ-а у Београду 1945. Светске политичке прилике и унутрашње стање у земљи наметали су питања која је требало решити да би се нова држава учврстила и коначно изградила.

Догађаји доносе собом: искрцавање савезничких трупа на западном европском ратишту, стварање новог савезничког фронта према Берлину, предсказивали су скори слом Осовине. Коначно 8. маја 1945. Немачка је капитулирала. У Југославији све се више запажало како осовинска ударна снага није у могућности да уништи југословенску ослободилачку војску, која је већ поткрај 1943. везала уза се на југословенском фронту преко 22 немачке дивизије и већи део сателитских великих војних јединица. Већ 6. септембра 1944. суочавају се југословенске оружане снаге са јединицама Црвене армије на Дунаву. Већ 20. октобра 1944. ослобођен је Београд. Међутим, тек 15. маја 1945. после дугих и крвавих борби с непријатељем, коначно је и потпуно

ослобођена земља од свих непријатељских одреда. Иако је Немачка капитулирала још 8. маја 1945, истиче Чулиновић, ипак су у Југославији борбе и даље трајале. Немачке оружане снаге и њихови сателитски помагачи нису се хтели предавати југословенској војсци ни после капитулације Немачке. Сваку стопу наше земље, све до границе, морале су наше јединице својом крвљу освајати, све док непријатељске снаге, које су хтјеле да се предају само војним одредима, савезника, нису биле у Словенији опкољене и уништене.

На првом састанку привремене народне скупштине Демократске Федеративне Југославије 27. новембра 1945. прешло се на дневни ред преко изјава краља Петра II преко радио-станице у Лондону да је опозвао краљевско намесништво. С обзиром да је намесништвом краљ у ствари пренео све своје агенде на ово тело, те да не може уз њега да врши никакве акте власти то је намесништво и даље остало на дужности без обзира на краљев опозив, и оно је престало да постоји тек 28. новембра 1945, када је Уставотворна скупштина донела декларацију о проглашењу Федеративне Народне Републике Југославије.

Чулиновићево дело, са преко 300 штампаних страна текста, обрађује читав низ друштвено-политичких и државно-правних проблема од великог значаја за правилно разумевање наше најновије историје. Оно у великој мери доприноси да би се дубље разумели сви они велики и судбоносни догађаји који су довели до стварања нове југословенске државе. Оно безусловно представља драгоцен допринос нашој савременој историјској и правној науци.

Др Никола Милутиновић

ХРОНОЛОГИЈА НАПРЕДНОГ РАДНИЧКОГ И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА БЕОГРАДА

Београд, 1960, стр. 244

Историја револуционарног радничког покрета у нашој земљи, а посебно историја напредног покрета Београда, богата догађајима, како оним који су били од важности за општи југословенски покрет, тако и оним мањим који су посебном бојом одражавали покрете појединих мјеста, утискујући им печат специфичности. Иуна истина о тим догађајима остала је нарочито у сјећањима малог броја преживјелих који су у њима учествовали. На жалост, каткада можда само у њиховим сјећањима.

Неко је рекао: збило се оно што је остало записано!